

Tamara Deutscher

Om Isaac Deutscher (1907-1967)

Tidigare publicerad som inledning till boken *Den ojudiske juden*

Isaac Deutscher blev vid sexton års ålder berömd som poet, när hans första dikter publicerades i polska litterära tidskrifter. Hans tidigaste dikter, som de skingrade överlevande av hans läsare ännu kommer ihåg, innehåller starka ekon ur judisk mystik, motiv ur judisk historia och mytologi och förenar polsk romantik med judisk lyrisk folksaga i ett försök att överbrygga gapet mellan polsk och judisk kultur. Han översatte också en hel del poesi på hebreiska, latin, tyska och jiddisch till polska.

Som extraelev följde han föreläsningar i litteratur, historia och filosofi vid det medeltida Jagellonska universitetet i Krakow. Uppläsningaftnar, då man läste hans dikter, blev berömda händelser i denna polska konstnärs- och universitetsstads liv.

Vid arton års ålder lämnade han Krakow och for till Warszawa. Han lämnade då också poesin för att ägna sig åt litteraturkritik och djupare studier i filosofi, ekonomi och marxism. Omkring 1927 blev han medlem av det illegala polska kommunistpartiet och blev mycket snart chefredaktör för den hemliga och halvt hemliga kommunistiska tidningspressen. 1931 reste han omkring i hela Sovjetunionen och lärde på så sätt känna de ekonomiska förhållandena i landet under den första femårsplanen. Han tackade nej till olika erbjudanden om akademiska anställningar vid universiteten i Moskva och Minsk som professor i socialismens historia och marxistisk teori. Året därefter uteslöts han ur kommunistpartiet.

Det officiella skälet till att han uteslöts var att han ”överdrev den nazistiska faran och spred panik i de kommunistiska leden”. Så snart han hade återvänt från Sovjetunionen hade han tillsammans med tre-fyra kamrater bildat den första antistalinistiska oppositionen inom det polska kommunistpartiet. Hans grupp protesterade mot den partilinje, som ansåg att socialdemokratin och nazismen ”inte var varandras motsatser utan tvillingar”. Och när de kommunistiska underjordiska tidningarna en dag kom ut med rubriken ”Fara för barbari över hela Europa”, uteslöts chefredaktören från partiet och bannlystes. Från den dagen skuggades han av två detektiver: en betald av polska polisen och en frivillig från den stalinistiska particellen.

I april 1939 lämnade Isaac Deutscher Warszawa för att i London arbeta som korrespondent för en polsk-judisk tidning, som han arbetat för i fjorton år som korrekturläsare. Som tur var tackade en tidning som trycktes på jiddisch i London nej till hans medarbetarskap när kriget bröt ut, och han förlorade sin inkomst. Detta faktum tvingade honom att lära sig engelska. Sin första artikel på engelska skrev han omgiven av lexikon, grammatik- och läroböcker och sände iväg den till *The Economist*. Den publicerades veckan därpå och från den tiden trycktes hans bidrag regelbundet.

1940 gick Isaac Deutscher med i den polska armén i Skottland, men största delen av ”militärlivet” tillbringade han i straffläger i egenskap av ”farligt och omstörtande element” — vilket var straffet för hans ständiga protester mot den häftiga antisemitismen i den armén. När han blev fri 1942, blev han medlem av *The Economist*s redaktion som expert på sovjetiska frågor, militär kommentator och huvudkorrespondent i Europa. Han blev också medlem av *The Observer*s redaktion och arbetade bl.a. som resande reporter i Europa under signaturen Peregrine.

1946-47 lämnade han Fleet Street och det regelbundna journalistiska arbetet för mindre flyktiga skrivelser. Hans Stalinbiografi publicerades 1949. Den beskrevs som ”vår tids mest

kontroversiella biografi”, trycktes i flera upplagor och kom ut på ett dussintal språk. Den reviderade upplagan från 1967 innehåller ett tillägg om Stalins sista år.

Boken om Stalin gjorde att Isaac Deutscher blev en erkänd auktoritet i sovjetiska frågor och som den ryska revolutionens historiker. Hans trilogi om Trotskij *The Prophet Armed* (1954), *The Prophet Unarmed* (1959) och *The Prophet Outcast* (1963) — gav honom rykte också som mästare i engelsk prosa.^{xxx} Hans biografi om Trotskij grundar sig på noggranna undersökningar i Trotskijs arkiv vid Harvarduniversitetet. Mycket av innehållet i den tredje delen är unikt, eftersom han fick speciell tillåtelse av Trotskijs änka, Natalia Sedov, att gå igenom den hemliga del av arkivet, som enligt Trotskijs testamente skulle förbli oöppnad till slutet av århundradet.

Isaac Deutscher planerade att avsluta sin biografiska serie med ett arbete om Lenin, och han hoppades att hans böcker skulle betraktas som ”en enda essä i marxistisk analys av vår tids revolution, men också som en triptyk av konstnärlig enhet”.

Som G. M. Trevelyan-föreläsare vid Cambridgeuniversitetet 1966-67 talade Deutscher till överfyllda föreläsningssalar och mötte ovanlig uppmärksamhet och ett varmt gensvar från publiken. Samma slags gensvar mötte honom också under hans sex veckor långa vistelse vid New York State-universitetet i Binghamton, Harpur College och även när han föreläste vid New Yorkuniversitetet, Princeton, Harvard och Columbia våren 1967. G. M. Trevelyan-föreläsningarna ”Den oavslutade revolutionen”, publicerades nästan samtidigt i fjorton eller femton länder. Men ingen av hans böcker har ännu publicerats i de länder som tillhör Sovjetblocket, även om de tryckts i flera upplagor och översatts till många språk. Det finns emellertid bevis på att han också där har inte så få modiga och beundrande läsare.

Som talare med makt att trollbinda sina åhörare och som skicklig debattör talade Isaac Deutscher ofta till stora åhörarskaror på bägge sidor om Atlanten. 1965 deltog han i det första Vietnam teach-in, då femtontusen studenter samlades på Berkeley universitetscampus för att lyssna till hans anklagelser mot det kalla kriget.

Isaac Deutscher hade en enorm vitalitet och följde dagligen med passionerat intresse med i det politiska livets händelser trots att han nästan helt ensam var upptagen av sitt monumentala litterära arbete. Under fjorton år kunde man läsa hans analyser av viktiga internationella händelser i de största tidningarna i Europa, USA, Kanada, Japan, Indien och Latinamerika.

Han arbetade ända till den allra sista dagen i sitt liv och dog i Rom den 19 augusti 1967.

Maj, 1968. T. D.

Ett judiskt barns uppfostran

Under de sista åren av sitt liv tänkte Isaac Deutscher skriva sin självbiografi eller snarare den del som skulle berätta om hans barndom och ungdom. Han ville visa sitt ursprung och den bakgrund han kom ifrån för dem som lärt känna honom som mogen författare. Den värld han kom från existerar inte längre — en värld som blev så brutalt förstörd, pinad, massakrerad och utplånad. Den kommer aldrig att återuppstå. Den kan bara leva i minnet och i känslorna hos dem som överlevde. Ville Isaac rädda den världen från glömska och för den unga generationen av idag avbilda det panorama över judiskt religiöst och världsligt liv, som han kände till det, innan nazismens förtärande syndafloed föll över det?

Han såg skeptiskt på de många försök, som judiska organisationer i väst gjorde att berätta därom genom att samla dokument, faktiska räkenskaper, dagböcker, ja allt slags material, för att hålla liv i den europeiska judendomens traditioner och historia från förkrigstiden. Denna konstgjorda andning skulle, enligt hans mening, inte kunna återuppliva den döda kroppen och få den att andas. Hur äkta de än var, skulle inget överflöd av dokumentära bevis kunna

uttrycka stämningen, den atmosfären, det andliga och intellektuella klimatet i detta mycket hårt slutna samhälle, där Isaac tillbringade de år av sitt liv då han var mest mottaglig för påverkan.

Var de verkligen de år, då han var mest mottaglig för intryck? Jag tycker inte att det verkade vara historikerns rationella önskan att se in i det förflutna, för att göra det mer begripligt för andra eller för att visa hur det förgångna kan leda till det närvarande, som drev Isaac att skriva om sin barndom.

Han tyckte om att i sina tankar och minnen gå tillbaka till sina tidigaste år just därför att de verkade ligga så otroligt långt borta och föreföll så överkliga. En stor avgrund skilde honom, det chassidiska¹ underbarnet från Chrzanów², som var fördjupad i Talmud³ och Torah⁴ och som studerade vid överrabbinens hov — tsadiken⁵ i Gere, från ateisten och den marxistiske revolutionären, som på sin mäktiga välljudande och flytande engelska talade till tiotusentals amerikanska studenter vid Stilla havets stränder. Klyftan var så djup att den retade och fascinerade honom.

Just denna fascination i Isaacs sätt att minnas sin tidiga barndom var slående. Han var både road och förvånad över att minnena och händelserna han berättade gällde honom själv. Varken för honom eller för oss var det lätt att se honom som liten pojke med tjock svart hårstubb och tinningslockar, när han var på väg i snö och modd genom det sovande Chrzanów med en fladdrande oljelampa i handen klockan fem på morgonen för att, som bäste elev, få privilegiet att väcka reben.⁶

”Jag brukade knacka på dörren, först försiktigt, sedan hårdare och hårdare tills ett svagt ljussken syntes i fönstret. Rebetzin⁷ brukade släppa in mig medan hon muttrade någonting i sin schal. Jag fick stå och vänta vid dörren tills rabbin kom: tunn och mager och med sitt smutsiga skägg helt hoptovat. Vi gick till synagogan för morgonbön. Han höll mig i handen, men jag var liten, mycket liten och han var stor och gick snabbt och jag verkade hänga i hans långa arm och nådde knappast ner till marken.” Var detta barn verkligen jag? löd hans outtalade fråga efter denna berättelse. Ledde Isaacs barndom verkligen till hans vuxna liv?

Hans förfäder kom ursprungligen på femtonhundratalet till Galizien från Nürnberg. De hette Ashkenazy (”tysk” på hebreiska). Det fanns så många boktryckare bland dem att konkurrensen i affärerna ledde till förväxlingar och ständig osämja. En gren av klanen bytte då namn till Deutscher. Även inom Deutscherläkten konkurrerade flera boktryckerier med varandra.

Isaac fick namn efter sin farfars far — en kunnig talmudisk lärd, som hade ett fruktansvärt temperament och en fanatisk övertygelse. Han ansåg att chassidismen var ett avsteg från den ortodoxa läran. Det var en sekt där folkliga inslag revolterade mot den judiska religiösa institutionens anspråksfullhet och stränghet. En av den gamle rabbi Isaacs söner drogs till chassidismen med dess gladare syn på livet och mindre stränga disciplin och han svor tsadiken i Gere sin tro. Detta var en ovanlig händelse bland de galiciska judarna.

Rabbin i Gere hade sin församling på andra sidan gränsen, i det s.k. kongress-Polen och

¹ Chassidism: mysticistisk religiös rörelse bland judarna i Östeuropa (speciellt Polen) på 1700-talet. Baal-Schem-Tov (ägaren av det goda namnet) var namnet på chassidismens andlige ledare. Chassidismen förordade glädjen i det religiösa budskapet.

² Chrzanów ligger ca 32 km väster om Krakow och 16 km norr om Oswiegem (Auschwitz). 1907, då Isaac Deutscher föddes, hade Chrzanów 6 000 invånare, av vilka 4 500 var judar

³ Talmud: den muntliga läran.

⁴ Torah: den skriftliga läran.

⁵ Tsadik: den chassidiske rabbinen.

⁶ Rebe: Lärare och andlig ledare.

⁷ Rebetzin : rabbins hustru.

inskränkningar när det gällde resor, speciellt för judar, gjorde pilgrimsfärder nästan omöjliga.

Rabbi Isaacs vrede, när han fick reda på att hans son var på väg till Gere, var fruktansvärd. Han uppförde sig på ett sätt som man aldrig hade hört talas om förut: han tog hjälp av världsliga och icke-judiska myndigheter. Han sökte till och med hjälp av den österrikiska polisen. Han fördömde sin olydige son, telegraferade till gränsvakterna och begärde att ”smugglaren” skulle återföras under eskort. Han segrade, men bara för en tid. Den förlorade sonen lyckades bättre under sitt nästa äventyr. Till sina sista dagar förblev han en trofast bekännare av chassidismen, stannade hos tsadiken i Gere och dog fridfullt av hög ålder i sitt Beth Midrash⁸ — bönehus — just på den heliga aftonen till det nya året. Han begravdes med stora hedersbetygelser i närheten av grundarens av Geredynastin grav. Trots rabbi Isaacs vrede besegrade chassidismen Deuschers familj.

Jacob Kopel, Isaacs far, var en man med stora kunskaper och bildning och hade också sin oros- och trotsperiod. I sin ungdom reste han omkring i Tyskland och studerade de judiska församlingarnas arkiv i Rhenlandet. I många år höll han på att skriva en uttömmande historia om judarna, baserad på mycket grundliga, självständiga och omsorgsfulla studier. När manuskriptet var färdigt for han hem. Här mötte han misstro, inte så mycket från sin fader som från sin mor. Den fanatiskt guds-fruktande kvinnan misstänkte ärftliga böjelser i sin sons förehavanden. Hennes plikt, ansåg hon, var att rädda honom i tid. Hon kastade det skräckinjagande manuskriptet i elden.

Jacob Kopel verkade ha krossats av detta slag. Han underkastade sig och fogade sig. Han förlät sin mor, men upplevelsen märkte honom för livet. Han förblev splittrad mellan känslan av plikt och lydnad mot sina förfäders stränga ortodoxa religion och en omätlig intellektuell nyfikenhet, som födde tvivel och frestade honom, kanske inte att överge judendomen, men säkert att gå bortom och utanför den. Han revolterade inte. Som sin far och farfar blev han boktryckare och ägnade andra människors manuskript all sin kärleksfulla omsorg och uppmärksamhet.

Under namnet Buchdruckerei Deutscher kom religiösa arbeten, filosofiska och historiska avhandlingar och även läroböcker i matematik och algebra ut på hebreiska, tyska och latin. Den berömda bibelupplagan med Gustave Dorés illustrationer kom från Deuschers tryckpressar, och det var något som man var mycket stolt över. Det lilla avsteget från ortodoxin slätades över i detta speciella fall. Yrkesstoltheten vägde tyngre än den stränga lydningen till den mosaiska lagen som rynkade pannan åt varje ”avgudabild”.

Sonen Isaac var den äldste av Jacob Kopels tre barn i hans andra äktenskap. Han var enligt familjetraditionen utvald att bli rabbi. Och hans far såg honom framför sig inte som en vanlig rabbi, som förrättade gudstjänst för de rättrogna, utan som en stor talmudisk lärd. På sin förstfödde son samlade fadern alla sina besvikna och gäckade intellektuella ambitioner. Han hade också goda skäl för det.

Som barn trodde Isaac på samma saker som sina chassidiska farbröder, vänner och grannar. Deras ålderdomliga religion, fördomar, tro och fruktan och deras gammalmodiga levnadssätt var också hans. Isaac var en brådmogen pojke med ett fantastiskt minne, gott huvud och en ovanlig förmåga till abstrakt tänkande, och han blev rabbi vid den späda åldern av tretton år.

Den ortodoxa judiska församlingen i Livorno hade redan börjat fråga efter framtidsplanerna för detta underbarn och antydde en lysande karriär bland de rika och vördnadsbjudande italienska judarna.

Men samtidigt som den trettonårige pojken firade sin Bar Mitzva⁹ och höll den lärda

⁸ Beth Midrash : lärohuset eller synagogan.

⁹ Bar Mitzva : betyder egentligen ”budets son”. Den judiska motsvarigheten till den kristna konfirmationen. Mannen blir ”religiöst myndig” vid tretton års ålder.

föreläsning, som på grund av sin kvalitet gjorde honom till rabbi, hade han redan börjat ifrågasätta (något som han alltid skulle komma att göra) en del av de antaganden han förmodades tro på — som då var antaganden i hans religion. Inte att undra på: ämnet för hans avhandling kunde inte ha varit mer lärt och ålderdomligt och mer fjärran det verkliga livets pulsslag.

”Nästan hundra rabbiner kom till vår lilla stad för att lyssna på min föreläsning, för att bedöma den och antingen ge mig sin välsignelse eller inte”, berättade Isaac. För hans far, för hans familj, ja för hela församlingen var detta det svåraste provet. Isaac var spänd, men inte rädd. Han kom ihåg sin fars råd: stå rak, samla dina tankar och när du vet vad du skall säga, tala klart och högt. Det var ett av dessa föräldraråd, som upprepats gång på gång, som alla barn blir otåliga över men som de alltid kommer ihåg.

Klädd i ny kapota¹⁰ av helsiden, sydd speciellt för detta tillfälle, stod lille Iciu — som var hans smeknamn — ”rak och samlade sina tankar” och började sitt två timmar långa föredrag på temat Kikiyon:

En gång vart sjuttionde år kommer en fågel till världen. Fågeln är stor och vacker och helt olik alla andra fåglar. Den heter Kikiyon. Det är ett underligt namn, antagligen av grekiskt ursprung och har aldrig fått sin förklaring. När fågeln gör denna flygtur — en gång vart sjuttionde år — spottar den på jorden, och den spottar bara en gång. Denna saliv är mycket värdefull. Den har underbara egenskaper, som kan åstadkomma mirakel eftersom den kan bota vilken sjukdom eller vilket handikapp som helst. Vad Isaac skulle diskutera och ge sina mest tänkvärda synpunkter på var följande: Är fågelns saliv kosher¹¹ eller treyfe¹²? Med andra ord, uppfyller saliven den judiska traditionens krav när det gäller mat eller inte? Isaac citerade utförligt allt som tidigare hade skrivits i ämnet — alla kommentarer, alla de lärda diskussioner, som hade pågått i årtusenden bland de visaste av de visa.

Han visade sig känna till sina källor och kunde hålla reda på de mest svårfattliga detaljer. Hans publik satt som förtrollad i fullkomlig tystnad. De nickade beundrande på sina huvuden. Efter en kort gemensam överläggning, förklarade de honom fullständigt kapabel och värdig att bli rabbi.

”När jag slutat tala, östes gratulationer över mig. Min mor, alla mina fastrar och farbröder kramade och kysste mig, grät och skrattade på samma gång. Min far försökte dölja sin djupa tillfredsställelse och stolthet. Jag kände mig befriad. Men en oväntad känsla av förlägenhet och obehag kom plötsligt över mig. Jag spelade en roll och jag var stolt över min föreställnings dramatiska aspekt.”

Var denna övning i skolastisk debatteknik till någon nytta? Var det kanske bara en lektion i abstrakt tänkande, ett intellektuellt spekulationsförsök? Var det Montaignes ”själgymnastik”? Kanske en lyckad förövning i polemisk diskussion? På dessa frågor var Isaacs svar alltid ett kategoriskt ”Nej. Tvärtom. All denna pseudokunskap belastade och ansträngde min hjärna och fjärmade mig från det verkliga livet, från äkta lärdom och verklig kunskap om världen runt omkring mig. Den hindrade min fysiska och intellektuella utveckling.”

I förberedelserna för avhandlingen om Kikiyon använde han verkligen många studie- och lästimmar. Isaac hade vid fyra års ålder sänts till kheder, den judiska religiösa skolan, som han alltid talade om med avsky. Den var ett smutsigt stinkande hål med tjugo, trettio pojkar tätt sammanpressade på träbänkar, med en ovårdad och otvättad lärare, som tränade sina skyddslingar i alef, beis och gyml, det hebreiska alfabetet, bibeln och skrifterna, på ett mekaniskt, monotont och entonigt halvsvungande sätt. Läraren slog ofta någon orolig elevs

¹⁰ Kapota: den långa rock eller kaftan, som bärs av en chassidim.

¹¹ Koscher: betyder ”lämplig föda”. Koscher kött är kött som slaktats rituellt under överinseende av en rabbin.

¹² Treyfe: Icke-koscher. Judar får ej intaga föda som är treyfe.

huvud, ansikte eller axel med en käpp.

Det fanns också en annan form av straff: ”Min allra första dag i kheder skrämde jag av 'handfatsstraffet' ”, brukade Isaac säga.

Om en elev inte kunde läxan brukade han bli tillsagd att klä av sig naken och tvingades stå framför klassen med fötterna i en trasig emaljskål. ”Jag svor häftigt på att detta aldrig, aldrig skulle få hända mig. Jag ansträngde varje nerv för att följa med i vad läraren sa så att jag alltid skulle vara redo att svara på en fråga.” Bara en gång fick stackars Iciu ett slag i ansiktet. Hans uppmärksamhet hade slappnat: en flock gäss ute på gården hade visat sig vara intressantare än det hebreiska alfabetet.

Men även detta smutsiga och stinkande håll hade några försonande drag. ”Jag kommer ihåg en lärare bättre än alla de andra. Han hade rött skägg, ett mycket långt rött skägg, som han brukade stryka hela tiden under lektionerna, och mycket ljusa blå ögon, med ett oskyldigt barnsligt uttryck av förvåning i dem. Hans blick var alltid fäst i ett hörn i taket, någonstans i den bortre änden av rummet, bakom alla pojkarna. Han berättade om och om igen historien om flykten från Egypten. Men han broderade ut den efter behag. Hans mäktiga fantasi förde in luften, lukten och fläkten från Röda havet i vårt kvava klassrum. Vi kunde känna den milda brisen som förde molntapparna framåt. Och eldpelaren brann inför våra ögon och flammorna sköt upp, dansade och bröt fram i kaskader av glittrande stjärnor. Men snart greps vi alla av en fruktansvärd skräck när vi hörde hästarna och stridsvagnarna ur Faraos armé bakom oss. Spänningen steg och det verkade som om vi 'barn av Israel' nästa minut skulle höja vårt höga rop 'till Herren'. Men då, barmhärtighet, såg vi över våra huvuden Moses utsträckta händer och framför våra fötter bredde sig den lugna, torra fasta marken ut sig. Vi var räddade igen mellan vattenmassorna som 'var som en skyddsvägg' för oss. Och allt vatten var verkligen storslaget: det var som av ren kristall, genombrutet och multiplicerat tusenfalt i alla regnbågens färger. Vi satt som förtrollade och kunde knappast andas.”

Detta slags judiska fantasi stimulerade Isaac och gav honom impulser i hans barndom. Och han kom ihåg den med stark och livlig känsla. I sin essä om Marc Chagalls konst når han ner till de judiska rötter som på något sätt är gemensamma för dem båda. Chagall bröt i sin ungdom mot den rabbinska ortodoxin som ”hindrade bildkonstens utveckling”. ”Att måla var för en jude att revoltera, en handling av frigörelse.” Isaac befriade sig genom att revoltera mot den messianska tron och den chassidiska traditionen och bli revolutionär socialist. Det var ”khederpojken” i den store konstnären, det judiska barnet som ser på världen med ögon, dimmiga av förundran och feber, som drog Isaac till Chagalls tidiga målningar.

Jiddischfolksagans fantasi, i motsats till den ortodoxa religionens stränghet, dessa ”rödskäggiga” fattiga lärares poetiska förmåga, som varje dag kunde framkalla övergången av Röda havet, skaldernas, de fat- tigas och de hemlösa sångarnas och fiolspelarnas sånger och framför allt judisk humor var en aldrig sinande källa att fascineras av. Det var typiskt och viktigt, sa han, att nästan alla skämt, på vilka Freud grundat sin Kunskap om det omedvetna, var judiska skämt, fulla av självironi och bara med ett stänk av självömkan. Humorn hjälpte de förföljda och förtryckta att stå ut med tillvarons osäkerhet och grymhet.

Denna tillvaros osäkerhet blev smärtsamt tydlig för Isaac, när han som barn upplevde judepogromen i sin hemstad Chrzanów. Då blev han plötsligt medveten om hela styrkan i den icke-judiska omgivningens fientliga inställning. Det är sant att det var en icke-judisk vän till hans far, som kom och varnade familjen för den överhängande faran. Men mycket få judar hade sådana vänner och beskyddare.

”Vi bodde i stadens centrum, den rikare och mer borgerliga delen, och inga av våra grannar var judar. Vår trädgård på framsidan var omsorgsfullt skött och full av rosenbuskar och träd. På nedre botten hade min far sitt tryckeri och på andra våningen låg vår bostad. Min far beslöt att barrikadera alla fönster och dörrar och att göra motstånd mot angriparna, om de skulle

försöka bryta sig in. Han stod bakom den låsta dörren med en järnstång i handen, som han hämtat från källaren. Alla ljus var släckta. Vi hörde skrik och rop och larmet från mobben, som kom närmare. Skriken och ropen om hjälp eller nåd blev högre och högre. Genom springorna i luckorna kunde vi se glöden från avlägsna flammor. Tänkte de sätta hela staden i brand? Jag satt som lamslagen i den lilla trappa, som ledde från mina föräldrars sovrum till mitt rum. Jag läste viskande mina böner och höll krampaktigt i snoddarna på min korta tales¹³, som jag alltid bar över min skjorta. Den rasande mobben passerade oss, men vi kunde höra ljudet från krossade fönster i huset bredvid.”

Isaac var ännu inte elva år gammal. Hans religiösa tro hade redan svalnat något. Ändå trodde han att snoddarna på hans ortodoxa dräkt, som påstods ha makt att avvärja fara, ännu hade kvar några av sina magiska egenskaper.

Den vilda, destruktiva mobben passerade Deutschers hus. Men upplevelsen gjorde ett outplånligt intryck. ”Nästa morgon for vi vår väg. Vi gick till stationen genom gator som var fyllda av trasiga möbler, krossat glas, sönderbrända böcker och glödande sängkläder. När vi anlände till grannstaden, mötte vi igen ortens judar med ängsliga ansikten. Det gick rykten att bönderna från den omgivande landsbygden var på dåligt humör. Stora marknadsdagar var bästa tillfället för 'slagsmål med juden'. Bönderna brukade bekräfta varje utdragen affärs-transaktion med ett ännu längre dryckeslag. Vodka eller hembränt brukade flyta i generösa mängder och snart blev varje vapen — kniv, lie, klubba eller hästpiska — användbart för att ge betalt för gammalt groll eller för något, som skulle kunna hända i framtiden. Till marknadsdagens vanliga upphetsning kom nu i november 1918 den nya patriotiska glöd som både skickligt och passionerat predikades från alla predikstolar i det återerövrade moderlandet.”

Flyktingarna från Chrzanów-pogromen for vidare, men nästa stad gav inte heller något skydd. ”Jag upplevde tre pogromer under det återupprättade Polens första veckor”, påminde sig Isaac med både ilska och sorg. ”Det var så den polska självständighetens gryning hälsade oss.”

”1918 var min barndoms viktigaste år”, brukade han säga. ”Vi bodde i det s.k.

Trekejsarhörnet. På ena sidan låg ryska Polen, på den andra sidan tyska Polen och vi bodde mitt i den multirasiala befolkning som det österrikisk-ungerska kejsardömet bestod av. Detta hörn av de tre kejsardömena måste år 1918 ha verkat ännu mer dramatiskt än någon annan plats i Europa. Det året föll alla tre monarkierna och vi genomlevde tre revolutioners jordskred.”

Från detta år hade Isaac mycket livliga minnen, och han tyckte om att påminna sig en speciell händelse, som han betraktade som sin första viktiga lektion i politik. På marknadsplatsen i Chrzanów, inte långt från Deutschers hus, stod den mest imponerande offentliga byggnaden i distriktet. Det var stadshuset och polisstationen i en och samma byggnad. Över dess tunga port, på den stora skölden, satt det habsburgska kejsardömets emblem: en stor örn med utbredda vingar och två huvuden, som var vända åt olika håll, det ena åt höger, det andra åt vänster. En novemberdag 1918 samlades en mängd människor utanför stadshuset för att tala om de sista habsburgarnas senaste proklamation. En ung puckelryggig pojke, en av de minst betydande figurerna i staden, klättrade uppför en lång och bräcklig stege som stod lutad mot den offentliga byggnadens tak. Hela hopen betraktade andlöst hans smidiga rörelser. Han nådde flaggstängen och sedan den tvåhövdade örnen. Med två eller tre slag med en hammare lossade han skölden från väggen. Sedan tittade han ner och ropade till folket nedanför: ”Hallå därnere, gå åt sidan, akta er!” Hopen flyttade sig tillbaka lite. Puckelryggen kastade den österrikiska örnen rakt ner på torgets kullerstenar. Skölden och örnen gick i tusen bitar. Nästa dag vajade en ny flagga, den polska, över Chrzanów.

Symboliken i scenen trängde in i den blivande historikerns minne När ögonblicket kommer

¹³ Tales: böneschal.

kan ”den minst betydelsefulla” puckelrygg i den lilla staden krossa den mest skräckinjagande och vördnadsvärda kejserliga örn i bitar.

Isaacs barndom närmade sig sitt slut. Upp till tretton års ålder gick han mer eller mindre regelbundet i den statliga folkskolan. Efter tidig morgonbön i synagogan återvände han hem och dök sedan vid åttatiden in i den mycket patriotiska statliga romersk-katolska skolans anorlunda värld. ”Vi judiska pojkar fick tillåtelse, ja man väntade sig av oss, att lämna klassrummet när prästen kom in för den dagliga lektionen i katolsk religion. Även om vi aldrig kände av någon medveten antisemitism från våra skolkamrater, kunde man ofta efter dessa speciella lektioner upptäcka en viss spänning mellan de kristna pojkarna och alla dem som lämnats utanför klassrummet.

Man väntade sig av oss att vi skulle känna kollektiv skuld för korsfästelsedramat. Inga ord yttrades, men deras blickar irriterade. Stämningen varade emellertid inte länge. Gemensamma lekar på skolgården förenade oss igen.”

Efter lektionerna, på eftermiddagen, när de flesta av Isaacs skolkamrater läste läxor eller sprang omkring på fälten i närheten och lekte, gick Isaac till sina studier för att bli rabbin. ”Jag antar att de två ortodoxa religionerna — den katolska på morgonen och den judiska — neutraliserade och tog ut varandra i mina tankar. Jag förkastade dem båda mycket tidigt och blev ateist”, sade han nästan ett halvt århundrade senare.¹⁴

Vid tretton års ålder började en ny fas fylld av ansträngningar och påfrestningar i den yngste av alla vigda rabbiners liv, för den intelligentaste och duktigaste eleven i stadens romersk-katolska skola. Till ungdomsårens olust kom nu också ett klart uttalat uppror mot den judiska religiösa uppfostran och mot ortodoxins bojor. En lång process av ”köpsläende med fadern” började: Hur många timmar om dagen skulle han tillbringa i synagogan? Hur många i den religiösa skolan? Hur många i det polska gymnasiet, i läroverket?

”Jag brukade drömma om gymnasiet. Allt verkade så attraktivt där: en modern, ljus och luftig byggnad täckt av vildvin. En stor skolgård. Lärare, som jag kände. Men framför allt längtade jag efter att få bära skoluniformen. Jag såg mig själv som en riktig elev med blanka knappar på min jacka och med skolväskan full av böcker — alla naturligtvis i polsk litteratur och historia.” Men denna dröm blev aldrig verklig. Det kunde inte vara fråga om att låta denne pojke, som var den lärda judiska församlingens stolthet, slösa tid på världslig polsk utbildning. ”Med självmordshot, förtvivlade tårar och genom att använda mig av logiskt intellektuella argument om vikten och betydelsen av alla slags studier, lyckades jag påverka min far och vi uppnådde ett slags

kompromiss. Vi utarbetade ett tidsschema som var mycket otillfredsställande för mig. Jag skulle ägna mina förmiddagar och eftermiddagar åt att studera Talmud och Torah, men jag fick på min fritid följa gymnasiets kursplan. Jag fick hålla kontakt med pojkarna och lärarna och förbereda mig själv för examen som extraelev. Min far hade en sådan överdriven uppfattning om mina möjligheter och sådant förakt för polsk undervisning att han ryckte på axlarna och sa: 'Du behöver inte mer än två veckors arbete för att lära dig allt som de andra pojkarna sitter och svettas ett helt år över.'”

Som fäder och söner sällan gör, höll varken far eller son sin överenskommelse särskilt länge. Isaac lämnade synagogan och den judiska skolan allt oftare för gymnasiets ljusa och luftiga byggnad. Han gick inte regelbundet på lektionerna. Då och då smög han sig in i professor Urbanczyks klassrum. Han var lärare i polsk litteratur och välkomnade den vetgirige lille pojken i svart kapota och med sina tinningslockar klumpigt dolda bakom öronen. Isaac brukade liva upp lektionerna. Han var fylld av idéer, sprickfull av frågor, argument och meningsskiljaktigheter. När man bad honom, brukade han ställa sig upp, ”samla sina tankar” och

¹⁴ Intervju i tyska televisionen i juli 1967.

ge en självständig analys i ämnet eller sin egen uppfattning om någon polsk poets verk. Han organiserade också en litteraturcirkel som brukade träffas utanför lektionstid för att diskutera inte bara litterära utan också filosofiska problem.

Emellertid uppstod snart en liten skandal. Vid ett av mötena öppnade Isaac en debatt på ett tema, som han själv valt: ”Kristus var både jude och kommunist.” Han började tala, men hindrades att fortsätta. En del pojkar var chockerade, andra rädda inför judepojken mod. ”Plötsligt blev jag en inkräktare och en främling, jag blev en 'moses', en jude. Hade de inte lärt sig i sin religionsundervisning, kanske samma morgon, att judarna mördade Kristus? De två eller tre judiska pojkarna lämnade tyst vårt möte. Några icke-judar försvarade mig, andra var så uppretade av min hädelse att det hela nästan slutade med slagsmål.” Nästa dag var hela skolan i uppror. Rektorn och lärarna, som ända tills nu tolererat Isaacs oregelbundna och bara till hälften tillåtna intrång i klassrummen, hotade att avstänga honom helt och hållet. Den snälle professor Urbanczyk blev hans räddning. Han lugnade ner de upprörda sinnena och tystade till slut ner hela saken.

Men mycket snart efter denna händelse kom hotet mot Isaacs sporadiska närvaro vid skolan från ett annat håll. Jacob Deutscher beslöt att det var dags för hans son att lämna föräldrahemmet och ägna sig åt mera allvarliga teologiska studier, som inte kunde bedrivas i det efterblivna Chrzanów. Han skulle få lära sig något i sällskap med heliga och lärda män och fördjupa sig i lärda, religiösa diskussioner. Jacob tänkte sända sin son till tsadiken i Gere. Detta var ett hårt slag för Isaac. Han vägrade åka. Han grälade bittert med sin far. Han fick sin mors stöd. Och till slut klippte han i förtvivlan av sina tinningslockar.

”Detta var inte en handling utförd i trots utan berodde på yttersta desperation. Det var otänkbart för en jude att visa sig hos tsadiken utan sina peyes, tinningslockar. Jag var övertygad om att min far inte skulle utsätta sig själv för denna skam och att han skulle ge med sig eller åtminstone överge idén för en tid. Jag tog fel. Min far tittade på mig. Först lugnt, sedan med harm, och då kunde jag se hur en förskräcklig ilska steg upp inom honom. Han slog mig i ansiktet. Det var första och enda gången han slog mig. Det var också första och enda gången jag såg en glimt av fanatism i hans ögon.” Jacob Deutscher, som slets mellan återkommande religiösa tvivel och sträng ortodoxi och som längtade efter vidare horisonter men som var rädd för att gå utanför judendomen, upplevde troligen en period av religiös passion, som tände en glimt av fanatism i hans ögon.

Nästa dag gav sig far och son iväg på pilgrimsfärden: ”Jag fogade mig i mitt öde. Min list hade inte räddat mig. Jag var naturligtvis helt medveten om det oerhörda i min förbrytelse: 'att röra vid sina tinningslockar med eggverktyg' var en synd för juden. Jag var full av självömkan och medlidande med honom eftersom jag visste hur djupt jag sårat honom.”

Isaacs vistelse i Gere blev emellertid inte lång. Senare i livet brukade han avfärda denna upplevelse med att rycka på axlarna: ”Jag försattes till medeltiden. Mina religiösa fränder levde som i trans — det var så mycket glöd och passion i deras böner och ritualer. Men där fanns några rika judar, som var mycket mindre ivriga att följa riterna. De brukade komma på korta besök, en del av dem från utlandet, för att söka tsadikens visa råd i sina affärsangelägenheter. En del av dem var mycket cyniska: de gav 'den helige mannen' en del av sin vinst. I gengäld gav han dem sin välsignelse, som de använde som något slags andlig återförsäkring.”

Efter bara två-tre veckor förde Jacob Deutscher sin son tillbaka hem igen. Den fanatiska perioden var över, och nu kom ett friskt tecken på värme och tillgivenhet i förhållandet mellan far och son, som försonats och som båda var en smula ångerfulla. De ägnade de långa vinterkvällarna åt gemensam läsning. I valet av studier visade sig faderns själsliga konflikt klarast. Efter sin återkomst från den ålderdomliga och kvävande atmosfären i Gere, med dess skolastiska undervisningsformer och tolvhundratalsmässiga levnadssätt, fick Isaac i uppgift

att studera Goethes och Lessings verk och Spinozas filosofiska avhandlingar. Varje sida som hans far läste tillsammans med honom i böckerna förkunnade: *de omnibus dubitandum*. Ändå hade det för några veckor sedan, vid överrabbinens hov, bara varit tradition, auktoritet och blind tro.

Spinoza, rebellen, ateisten, kättaren, den bannlyste juden, visade sig vara en mycket framgångsrik handledare för den mycket unge rabbinen som redan var på väg att lämna sin religion för alltid.

När far och son var på gott humör brukade de vända sig till Heines poesi och prosa. Och också här kunde Tysklands religionshistoria, som Isaac nästan kunde utantill, inte återföra honom till synagogan utan förde honom tvärtom bort från den. Ibland på kvällarna läste de högt ur Heines poesi, lyrik och satiriska verser. De tyckte det långa poemet *Disputation* var mycket roligt, det poem där en katolsk präst och en judisk rabbi diskuterar värdet av och innebörden i sina respektive religioner. Detta poem slutar på följande sätt:

Welcher recht hat, weiss ich nicht —
Doch es will mich schier bedünken,
Dass der rabbi und der Mönch,
Dass sie alle beide stinken.¹⁵

Det var inte att undra på att Isaacs plats i synagogan var tom nästa morgon och ett par dagar framåt. ”Spinoza, Heine, Lassalle... det är dina tre hjältar”, brukade Isaac säga till sin far. ”Du sätter deras arbeten i mina händer, du läser dem tillsammans med mig och din entusiasm för deras filosofi och idéer smittar av sig på mig. Alla tre lämnade judendom och religion eller höjde sig över dem. Och du vill att jag skall förbli trogen och sann mot något som var en anakronism för Spinoza redan på sextonhundratalet och löjligt för Heine och Lassalle för nästan hundra år sedan. Du vill att jag ödmjukt skall acceptera det liv du planerat för mig och ändå är alla dina hjältar rebeller, avfällingar och omstörtare.”

Det är inget tvivel om att Jacob Deutscher hade det största inflytandet på Isaacs barndom och ungdom. Mellan far och son existerade en harmonisk, intellektuell gemenskap, som gjorde att de förstod varandra. Det förekom dock också oenighet och stridigheter, som ibland gjorde deras förhållande stormigt och smärtsamt men alltid mycket rikt och laddat. I detta vänskapsförhållande formades sonens personlighet.

Så här såg Isaac på sin far en månad före sin död:¹⁶) ”Min far var en ortodox jude, som förälskat sig i tysk kultur, filosofi och poesi . . . Han ville alltid läsa tysk litteratur och tyska tidningar tillsammans med mig. I sin ungdom hade han själv publicerat essäer i *Neue Freie Press*, den mest kända tidningen i Wien. Han hade varit korrespondent för *Warszawa Hazefira*, den första dagliga tidning som trycktes på hebreiska. Han hade också skrivit en liten bok på hebreiska om Spinoza med den latinska titeln *Amor Dei Intellectualis*. Den ene av hans hjältar var Spinoza. Den andre var Heine. Min far hade också stor respekt för Lassalle, men det högsta intellektuella idealet för honom, var, förutom hebreiska författare, naturligtvis Goethe. Jag delade inte min fars förkärlek för tysk poesi. Jag var polsk patriot. Jag tyckte bättre om Mickiewicz och Slowacki, som stod mig mycket närmare. Därför lärde jag mig heller aldrig tyska ordentligt.¹⁷ Min far brukade ofta säga till mig: 'Ja, du vill skriva all din fina poesi på polska. Jag vet att du kommer att bli en stor författare en dag' — min far hade en mycket överdriven uppfattning om min litterära talang och ville öva mig i ett 'världsspråk'. 'Tyska', brukade han säga, 'är världsspråket. Varför skall du begrava all din talang i ett provinsiellt språk? Du behöver bara åka bortom Auschwitz. — Auschwitz låg i närheten, på

¹⁵ (Vem som har rätt vet jag inte, men jag tror att både rabbin och munken stinker.)

¹⁶ Intervju i tysk television.

¹⁷ Isaac talade flytande, idiomatisk tyska.

gränsen — 'du behöver bara åka bortom Auschwitz och praktiskt taget ingen människa kommer att förstå dig längre, dig och ditt fina polska språk. Du måste verkligen lära dig tyska.' Det var hans alltid upprepade refräng: Du behöver bara åka bortom Auschwitz och du kommer att vara helt förlorad, min son! Otålig som jag var, avbröt jag honom ofta: 'Jag vet redan vad du skall säga far — Du behöver bara åka bortom Auschwitz och du kommer att vara förlorad.' Den tragiska sanningen är att min far aldrig kom längre än till Auschwitz. Under andra världskriget försvann han i Auschwitz.”

Isaac förlikade sig till slut med tyska språket och kulturen: Marx' och Engels arbeten åstadkom denna förändring. Men de författarnas arbeten läste han mycket, mycket senare som vuxen. ”Jag var ett polskt barn, uppfostrad i polsk skola. För oss var tyskarna liksom ryssarna förtryckare som berövat oss vår självständighet under ett och ett halvt århundrade och mot vilka vi kämpat i otaliga uppror. I skolan sjöng vi den stora och firade poeten Maria Konopnickas sång med följande refräng: 'Tyskarna skall inte längre få spotta oss i ansiktet, och de skall inte heller göra våra barn till tyskar.' Och här ville min far 'göra mig till tysk!' Ett sådant försök gick rakt emot all min känsla för polsk lyrisk poesi och min romantiska idé om polsk självständighet.”

Amor Dei Intellectualis skulle kunna ha varit motto för både Jacob och Isaac Deutscher. Detta motto motsade alla faderns ansträngningar att skapa en teologisk karriär för sin förstfödde. Det var fadern som själv sådde alla frön av tvivel och gav Isaac den respekt för katteri, som förblev karakteristisk för honom ända till slutet av hans liv.

När övergav Isaac religionen för gott? Det var naturligtvis en gradvis process. Men det är inget tvivel om att en speciell, mycket dramatisk händelse, som vädjade till Isaacs känsla för det dramatiska, beseglade brytningen. Även här, men bara på långt håll, bidrog faderns personlighet till Isaacs utveckling.

Några månader efter Isaacs fjortonde födelsedag blev han god vän med en ung lärling i boktryckeriet. Det var en duktig arbetare, som var mycket mogen för sin ålder och alltid välinformerad om de dagliga politiska händelserna. Han var kommunist och ateist — men var ändå Jacob Deutschers favorit! Han behandlade Isaac en smula nedlåtande och ironiskt. Men han tyckte om att engagera honom i alla slags diskussioner om politik och religion. På båda områdena verkade han fast besluten att omvända Isaac. Kvällen före Yom Kippur¹⁸, ”frestade” han Isaac: ”Om du verkligen inte tror på Gud”, sa han, ”bevisa det. Kom och möt mig i morgon vid grinden till den judiska kyrkogården.” Isaac gick med på det. Medan hans föräldrar var i synagogan, möttes de två. Lärlingen förde Isaac till en rabbis grav. Där tog han ur fickan fram ett par smörgåsar med smör och skinka. Detta var den verkliga händelsen multiplicerad tusenfalt. Det var att trava synderna ovanpå varandra. På den mest allvarliga fastedag, då inte ens en droppe vatten fick passera de ortodoxa judarnas läppar, måste Isaac ta emot den mest syndiga mat som fanns. Blotta åsynen av skinka borde vara honom förhatlig. Att lägga något som helst kött mellan smörlager var en allvarlig försyndelse mot den rituella lagen. Här var det skinka, den mest motbudande och vidriga av alla maträtter. ”Jag var som förstenad av mitt syndiga uppträdande. Jag åt smörgåsen och svalde varje tugga med svårighet. Jag halvt om halvt hoppades och halvt om halvt fruktade att någonting fruktansvärt skulle hända. Jag väntade att åskan skulle slå ner på mig. Men ingenting hände. Allt var lugnt. Min kamrat tyckte hela händelsen var ett stort skämt. Han tog mig i hand och dunkade mig uppskattande i ryggen. Jag lämnade honom och sprang tillbaka till staden.”

I synagogan hade ingen märkt att Isaac varit borta. Han återvände från sin syndiga utflykt just i tid för att hinna blanda sig med människorna som var på väg hem till en högtidlig fest efter bönedagens och fastans slut.

¹⁸ Yom Kippur: försoningsdagen, som är den största judiska högtidsdagen. Den infaller på hösten.

”Vid middagsbordet kunde jag knappast lyfta mina ögon. Jag har aldrig mer känt mig så ångerfull, som jag gjorde då. Inte för vad jag gjort. Det var inte alls brottet mot den mosaiska lagen, som tyngde mitt samvete. Det outhärdliga var min fars ängslan och min mors ömhet. Fast hon själv var blek och trött av den långa fastan, skyndade hon sig att laga mat till sin hungriga familj — och att ge mig först av alla.”

Isaac brukade berätta denna händelse med mycken rörelse. Den syndiga måltiden på rabbins grav, helgerånet, den gudlösa handlingen och hans egen skräck, tro och vantro var bara höjdpunkten i en långt utdragen utveckling mot fullständig ateism. Den kvällen lurade han inte Gud, han svek sina föräldrar. Det var det som fick den unge syndaren att känna sig kvävd av mat, skam och tårar.

Isaac levde inte så länge att han hann beskriva sin barndom som han velat göra det. Men de självbiografiska antydningarna i många av hans arbeten visar vad som hände med hans tro. I den första essän i denna volym talar han indirekt om sig själv, sitt ursprung, sin intellektuella och filosofiska utveckling. Han tillhör, och ansåg sig själv tillhöra, det släkte av icke-judiska judar som överskred judendomens gränser, som gick bortom judendomen till mänsklighetens högsta ideal. Liksom Heine, Marx, Rosa Luxemburg, Trotskij och Freud, fann Isaac judendomen och all dess religion för instängd. Liksom de levde han på gränsen till olika nationella kulturer och var i samhället både polack, jude, tysk och engelsman — och ändå ingenting. I den bemärkelsen tillhörde han den judiska traditionen och han förnekade det aldrig.

Den sista kvällen i hans liv såg vi från Capitoliums höjder Titusbågen, starkt belyst av underbar sommarnattsfullmåne. På sin välljudande engelska, full av patos och poesi, berättade Isaac igen för oss hur mycket judarna hatade denna symbol för romersk triumf.

”Slaget om Jerusalem hade dragit ut på tiden. Titus paraderade med sina legionärer utanför den belägrade stadens murar. Hans krigarskara var välbeväpnad, den såg stark ut och skulle ha kunnat göra de belägrade rädda. Ni måste komma ihåg”, fortsatte Isaac övertygande, ”att romarna redan hade hela landet runt omkring i sin makt — Jerusalem stod ensamt. Där var Templet omgärdat av murar. Också det kungliga palatset var omringat av befästningsmurar. Det fanns inre vallar, ett omsorgsfullt konstruerat försvar, och yttre befästningsverk. Försvararna kunde våga sig ut för att oroa fienden. Men de måste återvända in igen i sin enorma och till synes ointagliga fästning. Och romarna var otåliga. Deras stolthet var sårad och de koncentrerade all sin kraft på överfallet. Titus befallde dem att inte ge efter i sina angrepp. Innanför fästningen var det över en halv miljon män, kvinnor och barn. Alla var beväpnade och ingen var rädd för att dö. Och de såg blixten och de hörde Guds röst, som bad dem försvara Templet till sista andetaget. Och det gjorde de. Men Titus var starkare. Han stormade fästningen med hela sin styrka och murarna krossades. I Rom hälsade man händelsen med glädje. Triumfbågen byggdes till minne av Titus och hans truppers triumferande återkomst från Judéen. Den markerar Jerusalems fall och Tempels undergång. Generationer av judar har gjutit tårar och suckat vid tanken på katastrofen.”

Mer än ett halvt århundrade hade gått sedan Isaacs fantasi rörts av denna tragiska historia som berättats för honom av hans lärare, den poetiske visionären, den röd-skäggige reben i den judiska skolan.

Isaacs väg från Chrzanóws kheder till föreläsningssalarna i Cambridge och Harvard, till Berkeley Campus fylld av revolterande studenter var mycket lång. Den var också ensam och svår.

Barndomen visar den vuxne mannen
Som morgonen förutspår dagen
skrev Milton. Det verkar som om Isaac löd Miltons bud:
Bli då berömd

Genom vishet. Som ditt rike måste utbredas.
Så låt dina tankar breda ut sig över hela världen.

London, december 1967. Tamara Deutscher

Deutscher på marxistarkivet (urval):

Trotsky-trilogin: [Den väpnade profeten](#), [Den avväpnade profeten](#) och [Den förvisade profeten](#)

Om Kina: [Maoismen - dess ursprung och idé](#) och [Den stora Kulturrevolutionen](#)

Om Stalins Sovjet: [Stalin](#), [Marxism och primitiv magi](#)

Sovjet efter Stalin: [Den ofullbordade revolutionen 1917-1967](#), [Den stora utmaningen - Utvecklingstendenser i sovjetisk politik](#), [Sovjetunionen efter Stalin](#)